

Jan Drentje

De maakbare wereld: vrijheid, orde en geschiedenis in de idealistische filosofie

Een essay naar aanleiding van Frits Bolkestein, *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek* (Amsterdam: Bakker 2011).

In dit artikel wordt betoogd dat de Duitse idealistische filosofie een positieve bijdrage leverde aan het liberalisme door de ontwikkeling van een organisch-historisch vrijheidsbegrip. Irrationele romantische noties bleven uiteindelijk ingebed in Kants ideaal van een *Kultur der Vernunft*. Het type van de ideologische intellectueel die zich tegen de historisch gegroeide politieke werkelijkheid keert – door Bolkestein gekritiseerd zijn opus magnum *De intellectuele verleiding* – ontstond in het Duitse cultuurgebied pas toen concrete liberale politieke hervormingen onmogelijk werden in de door Bismarck gecreëerde conservatieve eenheidsstaat. Tussen geest en macht bestond begin negentiende eeuw nog een creatieve spanning waarvan de Franse Revolutie deel uitmaakte. Na de Duitse eenwording werd de Franse Revolutie als het ware buiten de Duitse geschiedenis geplaatst – wat een riskante *Sonderweg* mogelijk maakte.

Kan de Duitse idealistische filosofie van Fichte, Schelling, Hölderlin en Hegel beschouwd worden als een pendant van de politieke Franse Revolutie?¹ Was zij een romantische vlucht in de geest van Duitse intellectuelen die van de macht waren buitengesloten? De in deze vraagstelling veronderstelde tegenstelling tussen de politieke en de geestelijke wereld gaat onder andere terug op observaties van Madame de Staël in haar *De l'Allemagne* (1810) waarin zij een lans wilde breken voor de Duitse romantische literatuur. De briljante dochter van de bankier-minister Necker constateerde hierin dat de Duitse geesten op het gebied van de metafysica een strijd zonder beperkingen voerden, waar zij zich in het praktische leven zouden hebben geschikt in de starre standenmaatschappij. De adel had een tekort aan ideeën en de schrijvers hadden te weinig kennis van wereldse zaken. Literaire en wetenschappelijke ambities moesten een gebrek aan maatschappelijke carrièremogelijkheden compenseren. Dit beeld werd als een topos overgenomen in contemporaine literatuur over Duitsland. Zo ook in de *Disputatio de mysticismo* (1819) van de Leidse geleerde Elias Anne Borger die hierin de – onkritische – Nederlandse pacificatie tussen geloof, openbaring en verstand wilde beveiligen tegen het mysticisme van de Duitse filosofie.

In zijn *Die romantische Schule* (1836) hekelde Heinrich Heine het positieve beeld van de romantiek van Madame De Staël. De zoete tonen van de Duitse Romantiek waren goed beschouwd misleidende propaganda van paapsgezinden en jonkers die samenzwoeren tegen de religieuze en politieke vrijheid van Europa – de verworvenheden van de Franse Revolutie, gebaseerd op een praktische, materialistische rationaliteit. Heine kende de kracht van de Duitse filosofie van nabij – hij had onder anderen bij Hegel gestudeerd – en was zich daardoor bewust van de faustische potentie van ‘das Gelehrte Absolute.’² De Duitse geest was weliswaar verstrikt in troebele speculaties over de relatie tussen natuur, geest, gevoel, geschiedenis en de absolute grond van alle verschijnselen, maar als die geest ooit uit de fles kwam, dan zou er ‘ein Stück aufgeführt werden in Deutschland, wogegen

1 De begrippen Franse Revolutie en Romantiek worden hier als symbolische *topoi* gebruikt.

2 Het denken over het Absolute bleef in het Idealisme in het teken staan van Kants ‘Kultur der Vernunft’, zie Peter L. Österreich, *Das Gelehrte Absolute. Metaphysik en Rhetorik bei Kant, Fichte und Schelling* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997), 193.

die französische Revolution nur eine harmlose Idylle erscheinen möchte.³

Gevaarlijke filosofie

Na de Apocalyps van WOII vatte de marxist Lukacs deze beelden samen in zijn *Die Zerstörung der Vernunft. Der Weg des irrationalismus von Schelling zu Hitler* (1954). De romantische filosofie was een gevolg van politieke achterlijkheid: in het nog feodale, versnipperde Duitsland namen de *Dichter und Denker* hun toevlucht tot irrationalisme en creëerden daarmee een voedingsbodem voor het Duitse antiliberaal nationalisme, de verheerlijking van het wereldhistorische genie.⁴ Steunend op de romantiek-critiek van Isaiah Berlin⁵ heeft Frits Bolkestein dit beeld van het Duitse idealisme recent opgepoetst in zijn *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek* (2011). Vertrekpunt voor zijn filippica tegen ‘idealisten’ in de politiek is het fenomeen van de *fellow travellers*: westerse intellectuelen die geen waardering konden opbrengen voor het moeizame handwerk van de democratische politiek, steunden politieke regimes als de Sovjet Unie en maoïstisch China - verleid als ze waren door utopische vergezichten op riskante afstand van de profane werkelijkheid. Dit type intellectueel is volgens Bolkestein ontstaan in de romantiek en uitgewerkt in het filosofische idealisme dat neerkwam op een geestelijke revolutie: de wereld werd onderworpen aan de (wereld)geest waarvoor de objectieve werkelijkheid een ondergeschikte betekenis had.⁶ In de twintigste eeuw zou deze manier

3 Heinrich Heine, *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* (Stuttgart: Reclam, 1997), 143. Vert: dan zou er in Duitsland een (toneel)stuk worden opgevoerd, waarmee vergeleken de Franse Revolutie slechts een vredige idylle zou lijken.

4 Meindert Evers, *De esthetische revolutie in Duitsland 1750-1950* (Budel: Damon, 2004), 35.

5 Bolkestein baseert zich vooral op Berlins essays *Three critics of the Enlightenment. Vico, Hamann, Herder* (Londen: Pimlico, 2009). Berlins oordeel over de bijdrage van romantiek aan de moderne cultuur was positiever in de zogenaamde A.W. Mellon lectures, uitgegeven door Henry Hardy, *Isaiah Berlin, the roots of romanticism* (Princeton: University Press, 1999), 139.

6 De rode draad van Bolkesteins analyse vormt zijn kritiek op ‘romantische en irrationele wijzen van denken’, *De intellectuele verleiding*, 22. Doel is het zoveel mogelijk buitensluiten van ideologie, onder andere door een historische benadering van ideeën. ‘De intellectuele verleiding is één lange aanklacht tegen de Romantiek’, aldus Carel Peeters, Vrij Nederland, 12 september 2011 – ‘waarbij Bolkestein

van denken destructief uitwerken voor die werkelijkheid onder invloed van fascisme en communisme. *Common sense*, praktijkkennis, popperiaanse rationaliteit en objectiviteit moeten de liberale democratie voor dit soort uitwassen behoeden. Nieuwe intellectuele verleidingen zoals het cultuurrelativisme en een utopisch Europeanisme vormen een bedreiging voor de geregelde orde en ondermijnen het zelfvertrouwen van de burgerij in West-Europa – aldus Bolkestein, zelf een van de meest intellectuele politici die naoorlogs Nederland heeft gekend. Een intellectueel die aan zijn eigen verdict denkt te ontsnappen dankzij zijn jarenlange praktijkervaring bij Shell, gepokt en gemazeld in zowel de nationale als de Europese politiek. Vallen hier geest en werkelijkheid probleemloos samen?

Filosofische Bildung

Onderdeel van ‘de objectieve werkelijkheid’ is de historiografie van het Duitse liberalisme die de afgelopen decennia overtuigend heeft laten zien dat er vooral in West- en Zuid-Duitse gebieden wel degelijk een liberaal burgerlijke cultuur kon ontstaan, vergelijkbaar met cultuurpatronen in bijvoorbeeld Nederland en Frankrijk.⁷ De gedachte van een Duitse Sonderweg voor 1848 is ook voor de intellectuele geschiedenis te zeer een terugprojecteren van de spanningen in het Duitsland na Bismarck. Waren de Duitse filosofen wel zo weltfremd? Ze werden gewoon toegelaten tot het universitaire establishment. Filosofische en historische Bildung was onderdeel van de vorming van het ambtenarencorps, ook in Pruisen, waar deze cohorten liberale ambtenaren pas tijdens het bewind van Bismarck uit hun ambt werden gezet.⁸ Fichte werd op voorspraak van Goethe in Jena aangesteld. Al werd hij ontslagen vanwege vermeend atheïsme en sympathie voor de Franse Revolutie, zijn werk werd zonder veel problemen uitgegeven.

de humanistische en kosmopolitische aspecten over het hoofd ziet’. Het feit dat historisering van ideeën wortels heeft in de romantiek lijkt Bolkestein te ontgaan.

7 Zie onder andere: Dieter Langewiesche, *Europa zwischen Restauration und Revolution 1815-1849* (München: Oldenbourg, 1993); Michael Maurer, *Die Biographie des Bürgers. Lebensformen und Denkweisen in der formatieven Phase des deutschen Bürgertums (1680-1815)* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996); samenvattend in Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat* (München: Beck, 1998).

8 Lutz Raphael, *Recht durch Ordnung. Herrschaft durch Verwaltung im 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 2000), 205.

Hegel vierde zijn triomfen aan de universiteit van Berlijn.

De Duitse filosofie kan moeilijk in het conservatieve of reactionaire kamp worden geplaatst omdat deze post-kantianen in de regel positief stonden tegenover de Franse Revolutie. Hun leermeester uit Königsberg had zijn sympathie voor het fenomeen van de Franse Revolutie niet onder stoelen of banken gestoken tijdens diners bij de notabelen van de stad. De Revolutie liet immers zien dat het mogelijk was op basis van de rede een nieuwe politieke structuur te creëren – alle uitwassen en misstanden ten spijt: dit was voor Kant een bewijs van de mogelijkheid van vooruitgang door middel van de rede.⁹ In maatschappelijke essays als *Das Ende aller Dinge* (1794) en *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf* (1795) probeerde hij aan te tonen dat de rede de egoïstische menselijke natuur kon transcenderen tot een hoger beschavingsniveau. Belangrijk hierin was de notie van historische ontwikkeling. In de Duitse post-kantiaanse filosofie van onder anderen Fichte, Hegel en Schelling zou het – destijds nieuwe en tot de verbeelding sprekende – fenomeen van historische dynamiek worden gethematiseerd.¹⁰ In veel opzichten was de idealistische filosofie een geschiedfilosofie: een manier om het wordingsproces van mens en samenleving – met inbegrip van de Franse Revolutie – te begrijpen.

Creatieve destructie

Dat wordingsproces stond in het teken van de vrijheid. Fichte vatte zijn *Wissenschaftslehre* (1794) op als een filosofische pendant van de Franse Revolutie. Het vrije Ik-bewustzijn was het fundament van zijn denken. Dit ontstond als de mens zich vrij maakte van een dogmatische objectiviteit die onder andere door staat en kerk werd gepostuleerd. Het Ik-bewustzijn was een daad (*Thathandlung*), een zich tegenover de wereld stellen. Het auditorium in Jena waar Fichte zijn colleges gaf, pulde uit van studenten en belangstellenden. Als een hogepriester van de vrijheid vroeg hij hun om de aandacht op zichzelf te richten: ‘Gehen Sie in Sich ein, es ist hier von keinem Äussern die Rede, sondern lediglich von uns selbst.’¹¹ Deze differentie van

9 Manfred Kuehn, *Kant, a biography* (Cambridge: University Press, 2001), 340-342.

10 F.R. Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie* (Kampen: Kok Agora, 1997), 18-19.

11 Geciteerd in Martin Heidegger, *Der deutsche Idealismus, Gesamtausgabe 28* (Frankfurt am Main: Klostermann, 1997), 56. Vertaling: ‘Richt uw aandacht naar binnen, hier is van geen buitenwereld sprake, alleen van onszelf’.

het zelfbewustzijn ten opzichte van autoriteiten, de zogenaamde objectiviteit der dingen, was enerzijds een vrijheidsdaad, het scheppen van een nieuwe innerlijke ruimte voor het individu, maar riep anderzijds de vraag op hoe de vrije mens zich moest verhouden tot de werkelijkheid.¹² Hier werd creatieve destructie toegepast: de mens verloor zijn vanzelfsprekende verhouding tot de wereld om die relatie vervolgens zelf uit te moeten vinden.¹³ De relatie tussen het Ik, de staat, samenleving en de geschiedenis werd begrepen als een artefact: een scheppend proces dat door en in het bewustzijn werd vormgegeven.¹⁴

In 1793/94 bezocht Fichte het Tübinger Stift, een degelijk evangelisch seminarie waar kamergenoten Hegel, Schelling en Hölderlin aangestoken werden door diens vrijheidsethos. Naar verluidt danste Hegel er om de vrijheidsboom. De briljante synthese van hun gesprekken vond zijn neerslag in *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus* (1795).¹⁵ Hierin beschreven zij het nieuwe levensgevoel van vrije geesten en verkenden hoe geest en wereld op elkaar betrokken waren. De filosofie moest een esthetische vorm krijgen om mensen te inspireren.¹⁶ Filosofie van vlees en bloed zou een bezielende, scheppende kracht zijn.

Vrijheid en orde

Hegel interpreteerde die scheppende krachten in zijn latere werk als de in alles werkzame geest die in de loop van de geschiedenis evolueerde naar een hoger niveau. In vrijwel alle recentere publicaties over Hegel wordt benadrukt dat dit proces van zelfontplooiing in het teken bleef staan van

12 Terry Pinkard, *German philosophy. The legacy of idealism* (Cambridge: University Press, 2002), 11.

13 Thematisch in Frederick C. Beiser, *German idealism. The struggle against subjectivity* (Cambridge: University Press, 2002).

14 Over de relatie filosofie en werkelijkheid bij Fichte: Allen W. Wood, 'The I as principle of practical philosophy', in: red., *The reception of Kants critical philosophy: Fichte, Schelling and Hegel*, Sally Sedgwick (ed.) (Cambridge: University Press, 2000), 93-128.

15 Zie Michael Baur, Daniel O. Dahlstrom (red.), *The emergence of German Idealism* (Washington: Catholic University of America Press, 1999). Het precieze auteurschap is betwist. Volgens Klaus Düsing was het Hegels samenvatting van de gesprekken met Schelling en Hölderlin.

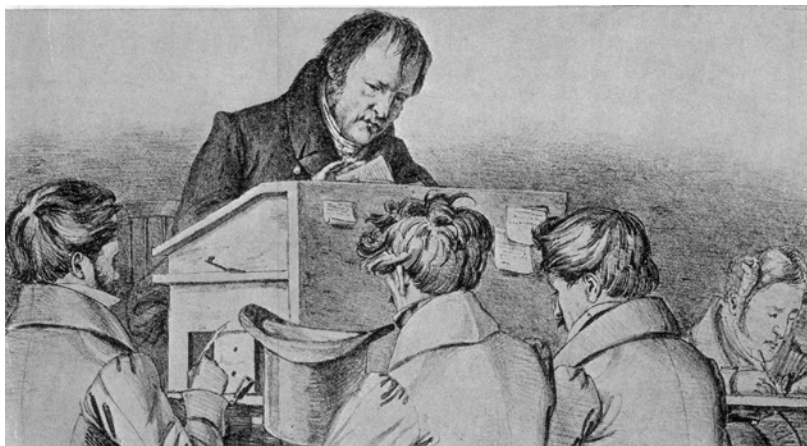
16 Het idealisme was in belangrijke mate een kunstfilosofie.

de vrijheid – een vrijheid die vorm moest krijgen in een bepaalde orde. Vrijheid bestond nooit los van een maatschappelijke en politieke orde – Hegel verwierp een atomistisch vrijheidsbegrip dat hij associeerde met wanorde en anarchie. Als alleen het individuele rechtsbegrip telde, kon er geen stabiele regeringsvorm ontstaan. Pas als vrijheid en orde elkaar bevestigden was het einddoel van de geschiedenis bereikt. Het feit dat Hegel de Pruisische *Obrigkeitsstaat*, met zijn verlichte wetgeving, *Bildung* van ambtenaren, organische inbedding in de *Gemeindeverfassung*, als een voorlopig optimum van vrijheid en orde aanpreeft, heeft hem het verwijt van monarchaal conservatisme opgeleverd. Dit soort standpunten paste goed beschouwd in het conservatief-liberale klimaat van de Restauratie waarin getracht werd de revolutiegeest te temperen. Ook in 1830, toen de revolutiegeest opnieuw ontwaakte, behoorde Hegel niet tot de reactionairen.¹⁷

Veel van zijn leerlingen zagen de revolutiegolf als een bevestiging van Hegels geschiedvisie: een dialectische ontvouwing van de vrijheid. De meester zelf vreesde vooral de terugkeer van chaos en geweld. Nu duidelijk was dat de restauratie van de Bourbons in Frankrijk een farce was geweest, waren vrijheid en orde opnieuw in onbalans geraakt. Hegel zocht naar nieuwe antwoorden. In de Engelse *Reform Bill* kon hij geen uitgangspunt vinden voor ordelijke liberaal staatsbestuur. Het bestaande kiessysteem was corrupt en moest worden hervormd, betoogde hij, maar nu dreigden particuliere belangen het parlement te gaan beheersen in naam van het abstracte volk. Aan zijn nadenken over een nieuw evenwicht kwam een abrupt einde door zijn overlijden in 1831. Natuurlijk: het begrip rationele (staats)orde kreeg bij Hegel een sterker accent dan menig Angelsaksisch georiënteerde liberaal lief is, maar ondanks alle systeemdwang van zijn filosofie nam Hegel geen afstand van de vrijheidstendens in de geschiedenis als zodanig. Dat gold ook voor zijn filosofische *bête noir* Schelling. Diens latere speculatieve onderzoek naar de *Weltalter* had weinig te maken met de concrete politieke werkelijkheid, maar een *Fundgrube* voor nationalisme en conservatisme was het werk van Schelling beslist niet.¹⁸

17 Terry Pinkard, *Hegel, a biography* (Cambridge: University Press, 2000), 631.

18 In Schellings latere werk wordt de geschiedenis voorgesteld als een proces waarin de machten van het kwade worden uitgedreven, hierover Otfried Höffe, Annemarie Pieper (red.) F.W.J. Schelling, *Über das Wesen der menschlichen Freiheit* (Berlijn: Akad.-Verl, 1995).

Hegels beroemde Vorlesungen in Berlin (1818-1831)

Macht door cultuur

Het verwijt van eng nationalistisch denken trof wel Fichtes *Reden an die deutsche Nation* (1807/8). Hierin probeerde hij zijn toehoorders in het door de Fransen bezette Berlijn geestelijk weerbaar te maken tegen het Franse imperialisme. Het optreden van Napoleon had het enthousiasme voor de Franse Revolutie van veel romantici bekoeld.¹⁹ Het verdeelde Duitsland was voor de *grande armée* geen partij en moest Franse ‘universele’ wetgeving accepteren. In reactie hierop ontwikkelden onder anderen Novalis, in navolging van Schiller, het begrip van de Duitse cultuurnatie die in Europa vrijheid en humaniteit zou moeten bevorderen.²⁰ Het specifiek Duitse bleef hier verbonden met een kosmopolitisch perspectief en juist dat raakte in Fichtes lofzang op de superieur geachte Duitse geest op de achtergrond – wat onder andere leidde tot een antisemitisch standpunt over burgerrechten van Joden. Maar: die Duitse geest van kunst en wetenschap – cultuur als macht – bleef ook in deze even megalomane als langdradige redevoeringen contrair aan oorlogsdenken en had als doel de geestelijke vrijheid in Europa te bevorderen.

Een van de weinige romantici die zich consequent van de Franse

19 Rüdiger Safranski, *Romantik, eine deutsche Affäre* (München: Hanser, 2007), 185-187.

20 Idem, 177.

Revolutie heeft afgekeerd was Goethe. Hoezeer hij ook een voorstander was van humaniteit en verlichting, in de revolutie kon hij niets anders zien dan overspannen egoïsme.²¹ De op drift geraakte menigte was een gevaar voor de organische groei zoals hij die in de natuur waarnam en geduldig natekende in zijn *Die Metamorphoze der Pflanzen* (1790). De auteur van Faust, kenner van de afgronden van de menselijke ziel, zocht in zijn latere jaren naar harmonische, klassieke verhoudingen die het in principe onbegrensde verlangen van de mens tot rust moesten brengen. Het verlicht-patriarchale Weimar moest het model zijn voor de menselijke maat in het bestuur.²² Hoewel deze estheet afstand hield van de politiek, kan zijn houding beslist niet als *unpolitisch* worden gekenmerkt.²³

Liberale inspiratie

De Duitse post-kantiaanse filosofie inspireerde liberale denkers en politici vooral vanwege het organisch-historische vrijheidsbegrip. Vrijheid als groeiproces maakte verschillende politieke structuren mogelijk – aangepast aan de specifieke omstandigheden van tijd en plaats. Zo konden veel Duitse liberalen goed leven met het idee van een twee-kamersysteem, waarbij de adel in de Eerste Kamer vertegenwoordigd was. Engeland gold als schoolvoorbeeld van organische groei.²⁴ De idealistische filosofie kon ook liberale denkers uit andere culturen inspireren, wat blijkt uit de intellectuele ontwikkeling van drie Duitslandreizigers: Victor Cousin, Julian Sanz del Río en Johan Rudolf Thorbecke.²⁵ In 1817 maakte de filosoof Cousin een reis langs Duitse universiteiten en sprak onder anderen Hegel en Schelling. Van hun speculatieve systeemdenken hield hij afstand. Hij werd vooral geïnspireerd door hun organisch-historische vrijheidsbegrip. In politiek

21 Goethe was en bleef een achttiende-eeuwer volgens Wolfgang Rothe, *Der Politische Goethe* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998).

22 Over Goethes poging van Weimar een modelstaat te maken: Ekkehart Krippendorff, *Goethe, Politik gegen den Zeitgeist* (Leipzig: Insel, 1999).

23 Kritisch over Goethes politieke betrokkenheid: W. Daniel Wilson, *Das Goethe-Tabu. Protest und Menschenrechte im klassi-schen Weimar* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999).

24 Nipperdey, *Bürgerwelt und starker Staat*, 307, 385.

25 Uitgebreid in Jan Drentje, 'Drie Duitslandreizigers. Cousin, Thorbecke en Sanz del Río en het organische liberalisme', in: red., *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar RGP*, S.C. Derks (Den Haag: RGP, 2002), 319-334.

opzicht werd hierdoor een tussenpositie mogelijk ten opzichte van een radicaal rationalistische vrijheidsopvatting die destructief uitwerkte op de bestaande orde en reactionair conservatisme dat de gevolgen van de Franse Revolutie buiten de geschiedenis wilde plaatsen. Aan de Sorbonne werd Cousin de filosoof van het doctrinaire liberalisme dat vanaf 1830 in belangrijke mate door Guizot werd vormgegeven. Cousins reisverslag *Über französische und deutsche Philosophie* (1826) werd door Schelling van een kritisch commentaar voorzien. Hierin constateerde Schelling dat het idee van een historisch wordingsproces van de vrijheid de eigenlijke vooruitgang in de Duitse filosofie was geweest.²⁶

Ook Thorbecke maakte zich tijdens zijn Duitslandreis (1820-1824) een dergelijke organische geschiedvisie eigen die hem een denkkader verschafte om de politieke ontwikkelingen vanaf de Franse Revolutie te analyseren. Die geschiedfilosofie was de bedding voor zijn liberale grondwetsherziening van 1848: een organisch-liberaal antwoord op de vragen van de tijd.²⁷ In zijn Duitse jaren ontmoette Thorbecke de idealistische filosoof K.C.F. Krause. Als Leids hoogleraar zou hij enkele studenten op diens werk wijzen, wat bij de liberale wetenschapsfilosoof Opzoomer leidde tot een kortstondige idealistische periode.²⁸ Krause werd ook bekend in Spanje. In 1843, tijdens het liberale bewind van de zogenaamde *épocha moderada*, kreeg Julián Sanz del Río van staatswege de opdracht om in Duitsland een geschikte filosofie te vinden die het gematigde bewind zou kunnen ondersteunen. In de nadagen van de idealistische filosofie²⁹ verdiepte Del Río zich in het werk

26 Hubert Beckers (ed.), *Victor Cousin über französische und deutsche Philosophie aus dem Französischen, nebst einde Beurtheilende Vorrede des Herrn Geheimraths von Schelling* (Stuttgart: 1834), XXV.

27 Thorbecke ontbreekt in *De intellectuele verleiding*, terwijl diens politieke carrière en denkbeelden goed kunnen dienen als popperiaanse falsificatie van Bolkesteins theses over het filosofisch idealisme. Voor Thorbeckes filosofische ontwikkeling: Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (Amsterdam: Boom, 2004), H2-3.

28 Zie C.W. Opzoomers inaugurele rede *De wijsbegeerte, den mensch met zichzelf verzoenende* (Leiden, 1846); uitgebreid in Opzoomer, *De leer van God bij Schelling, Hegel en Krause* (Leiden: Gebhard, 1846). Ook: D. Burger, *Het opklimmend deel der wijsbegeerte, volgens K.C.F. Krause voor Nederlanders bewerkt* (Rotterdam: H.W. van Hardewijk, 1845).

29 Midden 19e eeuw werd het filosofisch idealisme aan Duitse universiteiten ingeruild voor vormen van filosofisch materialisme en darwinisme, Pinkard, *German philosophy*, 357. Voor de overgang van de romantische natuurfilosofie naar darwinisme: Robert. J. Richards, *The romantic conception of life. Science and*

van de eigenzinnige Krause – die een systematische variant op Schellings natuurfilosofie formuleerde – wat ook hier leidde tot een organisch vrijheidsbegrip: de ontplooiing van het individu werd verbonden met de ontwikkeling van de maatschappij als geheel. Het zogenaamde *krausismo* was een organisch-liberale rechts- en onderwijsfilosofie die tot het bewind van Franco in de twintigste eeuw van betekenis is gebleven.³⁰

Historisme en politiek

Begin negentiende eeuw waren de meeste Duitse intellectuelen in de ban van de geschiedenis geraakt, die zowel in politiek als economisch opzicht zo nadrukkelijk in beweging was gekomen.³¹ Die geschiedenis werd opgevat als een betekenisvol geheel. In het vroege historisme van Ranke kan de invloed van het filosofische idealisme goed worden waargenomen.³² De geschiedenis was een *Werden in Gott*, geleid door ideeën of concepten die in de tijd werden vormgegeven. Een filosofische houding was bij de bestudering van de geschiedenis vereist: ‘Ohne Philosophie is die Geschichte nur ein Haufe von Materialien ohne Einheit, Zweck und Resultat.’³³ Maar: die ‘ideeën’ die samenhang aan de geschiedenis gaven, waren niet, zoals bij Hegel, ingebed in een logisch systeem, wat Ranke in zijn colleges zijn studenten voortdurend benadrukte. Ieder tijdvak of iedere cultuur had een individuele betekenis. In politiek opzicht nam Ranke een evolutionair-liberaal standpunt in, maar allengs schoof hij op in conservatieve richting: de standensamenleving maakte onderdeel uit van de Duitse individualiteit

philosophy in the age of Goethe (Chicago: University of Chicago Press, 2002).

- 30 Enrique Urena, *K.C.F. Krause, Philosoph, Freimaurer, Weltbürger. Eine Biographie* (Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1991); Klaus M. Koldalle (red.), *Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832) Studien zu seiner Philosophie und zum Krausismo* (Hamburg: Meiner, 1985).
- 31 Onder andere Peter Fritzsche, *Stranded in the present: modern time and the melancholy of history* (Cambridge: Harvard University Press, 2004). Historisch besef was een manier om ideaal en realiteit met elkaar te verzoenen: Virgil Nemoianu, *The Triumph of Imperfection: The Silverage of sociocultural Moderation in Europe 1815-1848* (Columbia: University of South Carolina Press, 2006) 232-234, 245-247.
- 32 Bruikbaar blijft Theodore von Laue, *Ranke, the formative years* (Princeton: University Press, 1950).
- 33 Walter Peter Fuchs, Theodor Schieder (ed.), *Leopold von Ranke. Tagebücher, dl. 1* (München: Oldenbourg, 1964), 492. Vert: zonder filosofie is de geschiedenis slechts een verzameling data zonder eenheid, doel of resultaat.

en moest voor stabiliteit zorgen.

In 1848 waren de meeste Duitse liberalen tevens historisten. Zoals Brian Vick het in zijn studie verwoordt: 'If one point about the beliefs of the Frankfurt liberals and democrats stands out above all others, it is their continued faith in the course of history as the advance of culture, of a progress envisioned as the transition from unreflectively organic institutions to ones infused with spiritual, moral and intellectual self-consciousness'.³⁴ Deze *Bildungs*-liberalen probeerden zoals bekend tevergeefs zowel een grondwet als een eenheidsstaat tot stand te brengen – inclusief burgerrechten voor Joden. Dit falen van het 'professorenparlement' is in het licht van de Duitse catastrofe vaak gezien als bewijs van de zwakte van het Duitse liberalisme. Toch bleef de liberale beweging ook na 1848 een belangrijke machtsfactor. Bovendien geldt dat parlementen doorgaans geen staten stichten. In onze eigen geschiedenis van de Bataafse Republiek konden alleen Franse bajonetten een doorbraak forceren uit de impasse waarin de Nationale Vergadering terecht was gekomen als gevolg van fundamentele meningsverschillen tussen unitarissen, radicale democraten en federalisten die zoveel mogelijk vast wilden houden aan provinciaal bestuur. De Duitse liberalen worstelden met de vraag waar de grenzen te trekken van het nieuwe Duitsland aangezien ook Oostenrijk lid was van de Duitse bond. Daarbij was de adel vooral in de oostelijke gebieden nog een machtsfactor van betekenis. Zoals bekend nam de koning van Pruisen het initiatief in de ruzie met de Denen over Sleeswijk-Holstein, wat een algehele restauratie van de vorstenhuizen inluide. Toch verzwakte die restauratie het liberalisme niet wezenlijk. In Pruisen bleef het parlement bestaan waarin begrotingen zonder steun van de liberalen niet konden worden goedgekeurd.

Conservatieve coup

Juist de reële machtsdreiging van het liberalisme motiveerde *der tolle Junker*, Otto von Bismarck tot zijn *tour de force*: het creëren van een Duitse eenheidsstaat onder leiding van Pruisen – de facto een continuering van de monarchale en adellijke macht. In de recente Bismarck-biografie van Jonathan Steinberg wordt nog eens duidelijk hoe geforceerd Bismarcks

34 Brian E. Vick, *Defining Germany: the 1848 Frankfurt Parliamentarians and national identity* (Cambridge: Harvard University Press, 2002), 39.

poging was om het liberalisme uit te schakelen.³⁵ In een zich snel moderniserend Duitsland hield hij kunstmatig een conservatieve bovenlaag in stand die niet in staat was de massa of de verdeeldheid tussen deelstaten en bevolkingsgroepen te pacificeren. Om zijn plannen door te zetten nam Bismarck steeds zijn toevlucht tot reactionaire retoriek, het creëren van *Reichsfeinde* – waarvoor zowel liberalen, katholieken als socialisten dienst konden doen.³⁶ Hierdoor werd een voedingsbodem gelegd voor gevaarlijke vormen van nationalisme, uitsluiting van andersdenkenden, politieke hysterie – en antisemitisme. Door zijn politieke en militaire successen ging deze even driftige als sentimentele hypochonder gelden als een politiek genie, een Machiavellistisch staatsman zonder evenknie in Europa. Tal van Duitse intellectuelen raakten onder indruk van de macht en herinterpreteerden de Duitse geschiedenis in het licht van het succes van Bismarck – zoals onder andere blijkt uit het werk van de historicus Heinrich von Treitschke.³⁷ Begonnen als liberaal historicist zou hij de Rankeaanse objectiviteit en idee van *Weltgeschichte* inruilen voor een eng nationale geschiedschrijving die vooral de ontwikkeling van de Duitse macht in Europa moest legitimeren. In het kielzog hiervan maakte hij het antisemitisme *salonfähig* bij de Duitse liberale intelligentsia.³⁸

Wat in het verband van dit essay van belang is: hiertoe moest de Franse Revolutie uit de Duitse geschiedenis als constructieve factor worden verwijderd door deze als vreemd en onnationaal te karakteriseren. Daarmee verloor 'de Duitse geschiedenis' haar band met de kosmopolitische geest die de romantische *Dichter und Denker* zelfs in hun meest nationalistische momenten had gekenmerkt. Von Treitschke, in 1873 in Berlijn benoemd op de leerstoel van Ranke, beïnvloedde generaties studenten voor wie geest en macht synoniemen werden. Zij dansten niet om de vrijheidsboom, maar om de *regalia* van de staat – die de Duitse geest exploiteerde in het nationalisme.

Maar: ook in het Wilhelminische Duitsland bleven moderne politieke stromingen als liberalisme en socialisme – kinderen van de Franse Revolutie

35 'Bismarck destroyed German liberalism, his real enemy', Jonathan Steinberg, *Bismarck, a life* (Oxford: University Press, 2012), 385, 398.

36 Hierover: Pieter de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf 1870-1880* (Hilversum: Verloren 2005).

37 Exemplarisch is diens *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* (Berlijn: Hirzel 1879-1894).

38 Steinberg, Bismarck, 394.

– van grote betekenis. De conservatief-reactionaire groeperingen waren aan de macht gekomen dankzij Bismarcks oorlogen en konden goed beschouwd alleen aan de macht blijven door middel van continuering van nationalistisch militarisme.³⁹ Aan het eind van de negentiende eeuw was het idealistische historisme ingeruild voor materialistisch-evolutionair denken, uitmondend in politiek en sociaal darwinisme – verwoord door vele intellectuelen binnen en buiten Duitsland.⁴⁰ Anderen keerden zich juist van de ‘vuile politiek’ af en trokken zich terug in de wereld van de kunsten. De houding van deze *unpolitische Schöngeisten* was echter niet algemeen en zij deden in hun a-politieke interpretaties van het Duitse geestesleven geen recht aan de creatieve spanning tussen geest en wereld die het filosofisch idealisme aan het begin van de negentiende eeuw had gekenmerkt.⁴¹

De verleiding van de spiegel

In zijn analyse van de intellectueel-idealistische verleiding concentreert Bolkestein zich op de dromers, de utopisten – die een gevaar betekenen voor ‘de geschiedenis,’ de gegroeide politieke en sociale praktijken in de samenleving. Zondebokken zijn de *fellow travellers* van links of Europese unitaristen. Idealisten met een gebrek aan kennis van ‘de praktijk’ en de geschiedenis. Curieus in zijn analyse is de blinde vlek voor de talrijke intellectuelen die de status quo hebben verdedigd, of politiek nationalisme en reactionair-conservatisme hebben gesteund. Die – bij wijze van spreken – in Bismarck een ‘man van de praktijk’ wilden zien, tegenover de intellectuele

39 De militair-adellijk-conservatieve coterie rond Von Hindenburg zou in 1933 de *Hitler-Lösung* mogelijk maken, zie Willem Melching, *Hitler, opkomst en ondergang van een Duits politicus* (Amsterdam: Bakker, 2013), 144.

40 Het intellectuele leven in het Duitse taalgebied laat rond 1900 een breed spectrum zien aan (geschied)filosofische posities. In Bolkesteins analyse ontbreken even ‘Duitse’ stromingen als het neo-kantianisme, het fenomenalisme en het positivisme.

41 Thematisch in M.C. Brands, *Het ‘on-politieke’ en ‘anti-normatieve’ element in de Duitse geschiedwetenschap* (Assen: UvA, 1965); gekritiseerd door H.W. von der Dunk, ‘Friedrich Meinecke en het historisme, een blik terug’, *TvG* 79 (1966) 24-37; Meineckes geschiedopvatting – een levenslange worsteling met de verhouding tussen geest en macht – is recent onderzocht door Reinbert Krol, ‘De scheppende spiegel van Friedrich Meinecke. Over geschiedschrijving en de taak van de historicus’, *Leidschrift* 25, 1 (Leiden, 2010) 73-94.

dromers van 1848. Blind voor Bismarcks ideologische premissen. Een blinde vlek is ook de organisch-liberale potentie van de idealistische filosofie, die de achtergrond vormt bij onder andere Thorbeckes grondwetsherziening van 1848.

Leidend in Bolkesteins redenering is zijn kritiek op het begrip ‘politieke maakbaarheid’ van de samenleving. De politiek moet zich in zijn visie concentreren op haar kerntaken van orde, recht en veiligheid - economie en samenleving zo vrij mogelijk latend. Dit Angelsaksisch georiënteerde liberalisme heeft de afgelopen decennia geleid tot deregulering, privatisering en afstoten van overheidstaken – daarmee veel ruimte scheppend voor financieel-economische krachten die zich wereldwijd hebben georganiseerd.⁴² In deze mondiale processen zijn nationale staten zwakker geworden. Ook de wereld van de vrije markt is echter een politiek artefact, want deze is wettelijk mogelijk gemaakt.⁴³ De maakbaarheid door de politiek is als het ware ingeruild voor de maakbaarheid door de markt – waardoor de verhouding tussen de private en publieke sfeer in onbalans is geraakt.⁴⁴ De kosten hiervan worden inmiddels door staat en burger betaald.

In een idealistische filosofische analyse kunnen de theses van Bolkestein worden gezien als onderdeel van zijn verhouding tot de wereld: een manier om die wereld niet alleen te begrijpen, maar ook ‘te maken’. Verbonden met wie hij is: een man met praktijkkennis van het bedrijfsleven, een politiek filosoof die in de spiegel kijkt en dan een realist ziet. Een realiteit die alleen objectief is voor zijn maker – geconstrueerd door zijn ideeën. De ideologische

42 Voor een analyse van de neoliberale ideologie: Daniel Stedman Jones, *Masters of the Universe. Hayek, Friedman and the birth of neoliberal politics* (Princeton: University Press, 2012). Zie ook David Harvey, *A brief history of neoliberalism* (Oxford: University Press, 2005).

43 In feite is er sprake van een markt-politiek-complex, zie Sam Gindlin en Leo Panitch, *The making of global capitalism: the political economy of American Empire* (Londen: Verso, 2012). Vergelijk het dereguleren van de financiële sector in de VS in de jaren negentig van de twintigste eeuw, waarbij de wetgeving die ingevoerd was naar aanleiding van de crisis in de jaren dertig werd afgeschaft.

44 De privatiseringsgolf is recent onderzocht door de Eerste Kamer. Bij besluiten tot privatisering werd het publieke belang nauwelijks benoemd. De opbrengsten voor de burger zijn vaak negatief. De overheersende marktform is die van de oligopolie, de controle door de staat is onvoldoende: www.eerstekamer.nl/kamerstukdossier/verbinding_verbroken_onderzoek.

aspecten van het neoliberalisme behoren tot zijn schaduwbeeld.⁴⁵ Zoals Fichte het uitdrukte: ‘Was für Philosophie man wähle, hängt sonach davon ab, was für ein Mensch man ist’.⁴⁶ Ongewild maakt Bolkestein hier duidelijk dat de erfenis van de romantische filosofie niet zonder verlies aan zelfkennis kan worden weggedacht uit onze realiteit.⁴⁷

45 Meer in het algemeen behoort de romantisch-filosofische notie van ‘het kwaad’ tot de blinde vlekken van het optimistische marktdenken zoals o.a. bleek uit de reactie van Alan Greenspan op de kredietcrisis. De voormalige centrale bankier van de USA was door de kredietcrisis ‘in a state of shocked disbelief’ geraakt, omdat hij er in zijn beleid altijd van uit was gegaan dat vrije markten zichzelf beter konden reguleren dan overheidstoezicht. Dat de goedaardige marktfilosofie van het welbegrepen eigenbelang kon ontaarden in kwaadaardig egoïsme paste niet in zijn wereldbeeld.

46 J.G. Fichte, ‘Erste Einleitung in die Wissenschaftslehre’ in: R. Lauth e.a. (ed.) *Gesamtausgabe* I, 4 (Stuttgart: F. Frommann Verlag, 1962), 195; ‘Welke filosofie je kiest, hangt er dus van af van wat voor mens je bent’.

47 Voor een filosofische update van het historisme en de betekenis daarvan voor de politieke filosofie: Frank Ankersmit, *Meaning, truth and reference in historical representation* (New York: Cornell University Press, 2012).